

I.A.K.E.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
INSTITUTE OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

3ο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο

**Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Εκπαίδευση,
Κοινωνία και Πολιτική Παιδεία**

**ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΤΟΜΟΣ Β΄**

Επιμέλεια έκδοσης:

Σπύρος Χ. Πανταζής

Ελένη Π. Μαράκη

Μαρία Ι. Καδιανάκη

Εμμανουήλ Δ. Μπελαδάκης

Γεώργιος Ε. Στριλιγκάς

Ιωάννης Α. Τζωρτζάκης

Πολυχρόνης Ε. Σιφακάκης

Χρήστος Σ. Ντρουμπογιάννης

ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2017

Ι.Α.Κ.Ε.

**ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
INSTITUTE OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES**

Έβανς 83-85 Γρ. Α11 Τ.Κ. 71 201 Ηράκλειο Κρήτης Τηλ./Fax. 2815 200045
Website: iake.weebly.com www.iake.gr

ΙΑΚΕ «Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών»

iakekriti@gmail.com

Συνδιοργάνωση:

Περιφέρεια Κρήτης

TIMELESS GREECE

Influence on Philosophy, Science and Technology
Διεθνές Κέντρο Επιστημών και Ελληνικών Αξιών

Οι αναφορές (citations) σε άλλες επιστημονικές-ερευνητικές εργασίες γίνονται με βιβλιογραφική παραπομπή στους συγγραφείς, τον τίτλο και την παρούσα δημοσίευση.

Επιτρέπεται η έντυπη ή ηλεκτρονική αναπαραγωγή της συγκεκριμένης επιστημονικής εργασίας μόνο για εκπαιδευτική ή ερευνητική χρήση και με την προϋπόθεση ότι τα τυχόν αντίγραφα περιλαμβάνουν την αρχική σελίδα και την παρούσα σημείωση πνευματικών δικαιωμάτων. Απαγορεύεται αυστηρά η αναδημοσίευση, μέρους ή όλου των πρακτικών για οικονομικό όφελος, χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Επιμέλεια έκδοσης:

Σπύρος Χ. Πανταζής, Ελένη Π. Μαράκη
Μαρία Ι. Καδιανάκη, Εμμανουήλ Δ. Μπελαδάκης
Γεώργιος Ε. Στριλιγκάς, Ιωάννης Α. Τζωρτζάκης
Πολυχρόνης Ε. Σιφακάκης, Χρήστος Σ. Ντρουμπογιάννης

Τυποτεχνική επιμέλεια:

Ιωάννης Α. Τζωρτζάκης
Ειρήνη Γ. Μαρκάκη

Εκδόσεις Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών
Copyright © 2017

Σχεδιασμός εξωφύλλου & εκτύπωση:

Γραφικές Τέχνες ΕΜΜ. ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ & ΣΙΑ Ε.Ε
Κομνηνών 68 Πόρος, Ηράκλειο Κρήτης Τ.: 2810 227933, Ε.: printpat@otenet.gr

ISBN: 978-618-83501-1-3

ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ «Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ»

Καλοκύρη Βασιλεία

kalokyri@sch.gr

Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων

Καθηγήτρια-Σύμβουλος στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, ΜΠΣ «Εκπαίδευση Ενηλίκων»

Περίληψη

Στην εργασία επιχειρείται να αναδειχτεί ότι η καλλιέργεια της ρητορικής στη σύγχρονη εκπαίδευση δεν συμβάλλει «αυτονόητα» στην πολιτική παιδεία των μαθητών/τριών· αντιθέτως, η «εξάσκηση» στη ρητορική αντιπαράθεση που εστιάζει στην επικράτηση της «μίας» άποψης μέσω της επιχειρηματολογίας, απολυτοποιώντας την αντίθεση (διάζευξη των αντιθέτων), στο βάθος αναπαράγει το στερεότυπο της διπολικής αντίθεσης σωστού/λάθους, απ' όπου τροφοδοτούνται ποικίλοι ιδεολογικοί φονταμενταλισμοί, φανατισμός και μισαλλοδοξία. Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, ανιχνεύονται πτυχές της «εκπαίδευσης στη ρητορική» που χρειάζονται προσεκτική διαχείριση από τους εκπαιδευτικούς. Στη συνέχεια προτείνεται ένα θεωρητικό πλαίσιο των δράσεων και των αγωνισμάτων, ώστε η ρητορική να υπηρετεί πράγματι την πολιτική παιδεία. Τέλος, ως παράδειγμα εφαρμογής, παρουσιάζεται μια μεθοδολογική πρόταση που αφορά στην επιχειρηματολογία (αντιλογία) στην τάξη καθώς και στο ρητορικό αγώνισμα «διττών λόγων» (debate), στο πλαίσιο του Δικτύου «Η ρητορική στο σχολείο», στην ίδρυση και τη λειτουργία του οποίου η συγγραφέας μετέχει ως Σχολική Σύμβουλος.

Λέξεις κλειδιά: Ρητορική στην εκπαίδευση, διττοί λόγοι.

1. Εισαγωγή

Η σχέση της ρητορικής με την καλλιέργεια της πολιτικής παιδείας στη δημοκρατία μπορεί να θεωρηθεί εύλογα ως θετική, με την έννοια ότι η ρητορική συνδέεται με την επιχειρηματολογία, την προσπάθεια πειθούς δια του λόγου, και συνακόλουθα δυνάμει συνδέεται με τον διάλογο, τη γνώμη του άλλου, την αναγνώριση ελεύθερης έκφρασης, την ανοχή στο διαφορετικό, και εντέλει στη συνύπαρξη με σεβασμό στις όποιες διαφορές.

Στη σύγχρονη εκπαίδευση, η ανάπτυξη επιχειρηματολογίας στον προφορικό και γραπτό λόγο προωθείται στα αναλυτικά προγράμματα (Εγγλέζου, 2016) και στις διδακτικές πρακτικές των εκπαιδευτικών. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην Ελλάδα, στο ισχύον Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α.Π.Σ.) του Νηπιαγωγείου και των Δημοτικού-Γυμνασίου η επιχειρηματολογία θεωρείται βασική δεξιότητα επικοινωνίας (Φ.Ε.Κ. 303/13-03-2003, σ. 3739). Μάλιστα, ήδη από το Νηπιαγωγείο η επιχειρηματολογία αποτελεί διδακτικό αντικείμενο του γλωσσικού μαθήματος και στο Δημοτικό συνδέεται διαθεματικά με άλλα γνωστικά αντικείμενα της ίδιας τάξης (π.χ. Φυσικά, Μαθηματικά, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή κ.ά.) αλλά και διαφόρων τάξεων μεταξύ τους, ενώ στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση επιδιώκεται η οριζόντια διασύνδεση των Α.Π.Σ. στην διδακτική της (Εγγλέζου, ό.π.). Ανάλογα, στο Λύκειο, στο Πρόγραμμα Σπουδών για τα μαθήματα Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία, Νέα Ελληνική Γλώσσα και Νέα Ελληνική Λογοτεχνία της Α' τάξης Γενικού Λυκείου (Φ.Ε.Κ. 1562/ 27-06-2011) η επιχειρηματολογία συνδέεται με τους στόχους του λειτουργικού και κριτικού γραμματισμού. Για παράδειγμα, οι μαθητές καλούνται να ασκήσουν κριτική στον διαφημιστικό λόγο και να δώσουν επιχειρήματα υπέρ και κατά μιας άποψης (ΦΕΚ, ό.π., σ. 21057, όπως αναφ. στο Εγγλέζου, ό.π.). Στα Αρχαία Ελληνικά, στη Β' τάξη Λυκείου οι

μαθητές διδάσκονται Ρητορικά κείμενα. Στις Οδηγίες διδασκαλίας σχολ. έτους 2016-17, για τον δικανικό λόγο του Λυσία *Λόγος Υπέρ Μαντιθέου*, επισημαίνεται: «*με αφορμή τη διδασκαλία της τέχνης του επιχειρήματος να ασκηθούν οι μαθητές/μαθήτριες στη ρητορική τέχνη: ασκήσεις επιχειρηματολογίας και αγώνας λόγων*» (Οδηγίες, 2016, σ. 54).· επίσης, γίνεται παραπομπή σε βοηθητικό υλικό στο πλαίσιο των αγώνων Επιχειρηματολογίας-Αντιλογίας που διοργάνωνε λίγα χρόνια πριν (2012-13) το Υπουργείο Παιδείας (ό.π.).

Γενικότερα, έχει αναπτυχθεί στην εποχή μας πλούσια επιστημονική βιβλιογραφία σχετικά με την καλλιέργεια της ρητορικής και μάλιστα της αντιλογίας στην εκπαίδευση (Εγγλέζου, 2013).

Το ερώτημα που θέτουμε, συνακόλουθα, στην παρούσα εργασία είναι: Η εξάσκηση των μαθητών στον άξονα της **αντιλογίας**, που αφορά στην «*έκφραση αντίθετων απόψεων/επιχειρημάτων πάνω σε ένα θέμα*» (Εγγλέζου, 2013, σ.114), συμβάλλει πράγματι στην ανάπτυξη **πολιτικής παιδείας** των μαθητών (ειδικότερα: στην ανάπτυξη **ουσιαστικού διαλόγου** μεταξύ των αντιτιθέμενων απόψεων, **κριτικού στοχασμού** που οδηγεί στη **διαλεκτική υπέρβαση των αντιθέσεων**, **ανθρωπιστικής ευαισθησίας** που «συγ-χωρεί» το συναίσθημα στη λήψη αποφάσεων και στην καλλιέργεια της αντίληψης για την αναγκαιότητα «**άσκησης της ρητορικής μετ' ήθους**» (Μπαρμπούτης, 2016, σ. 16));

Στη βάση αυτής της προβληματικής, στην εργασία επιχειρείται να αναδειχθεί ότι η καλλιέργεια της ρητορικής στη σύγχρονη εκπαίδευση δεν συμβάλλει «αυτονόητα» στην πολιτική παιδεία των μαθητών/τριών· αντιθέτως, η «εξάσκηση» στη ρητορική αντιπαράθεση που εστιάζει στην επικράτηση της «μίας» άποψης μέσω της επιχειρηματολογίας, απολυτοποιώντας την αντίθεση (διάζευξη των αντιθέτων) (Kristeva, 1970· Bourdieu, 1979), στο βάθος αναπαράγει το στερεότυπο της διπολικής αντίθεσης σωστού/λάθους, απ' όπου τροφοδοτούνται ποικίλοι ιδεολογικοί φονταμενταλισμοί, φανατισμός και μισαλλοδοξία. Ακόμη επιδιώκεται να αναδειχθεί ότι στην περίπτωση που η ρητορική καλλιεργεί «τη λογική» της αντιπαράθεσης, η εκπαίδευση καταλήγει να αντανάκλα την «κουλτούρα αντιπαλότητας», τον ανταγωνισμό ως κυρίαρχη αξία και τον «πολιτισμό της αντιπαράθεσης» του σύγχρονου δυτικού κόσμου (Tannen, 1999).

Ειδικότερα, στην εργασία διατυπώνονται προβληματισμοί που ανακύπτουν μέσα από την εκπαίδευση των μαθητών στην επιχειρηματολογία (λόγο/αντίλογο) και ανιχνεύονται ελλείμματα ή αδυναμίες ή και πτυχές που χρειάζονται προσεκτική διαχείριση από τους εκπαιδευτικούς.. Στη συνέχεια προτείνεται το θεωρητικό πλαίσιο των δράσεων και των αγωνισμάτων ρητορικής, ώστε αυτή να υπηρετεί πράγματι την πολιτική παιδεία. Τέλος, ως παράδειγμα εφαρμογής «ποιοτικών» προϋποθέσεων της «εκπαίδευσης στη ρητορική», παρουσιάζεται μια μεθοδολογική πρόταση που αφορά στην επιχειρηματολογία στην τάξη καθώς και στο ρητορικό αγώνισμα «διττών λόγων» (debate), στο πλαίσιο του Δικτύου «Η ρητορική στο σχολείο», στην ίδρυση και τη λειτουργία του οποίου η συγγραφέας μετέχει ως Σχολική Σύμβουλος.

2. Κυρίως μέρος

Ρητορική και πολιτική παιδεία στη σύγχρονη εκπαίδευση

2.1. Προβληματισμοί για την «εκπαίδευση στη ρητορική». Ελλείμματα, αδυναμίες ή και πτυχές που χρειάζονται προσεκτική διαχείριση στην εκπαίδευση σε ζητήματα ρητορικής

Συνοπτικά επισημαίνουμε στη συνέχεια ελλείμματα και αδυναμίες ή και πτυχές που χρειάζονται προσεκτική διαχείριση από τα προγράμματα σπουδών και από τους εκπαιδευτικούς, ώστε η καλλιέργεια πολιτικής παιδείας διαμέσου της εξάσκησης των μαθητών στην επιχειρηματολογία και την «ανάπτυξη λόγου πάνω στα πράγματα» να μην μένει απλή «ρητορική», με τη σύγχρονη επικριτική έννοια του όρου ως «κενού περιεχομένου», «δημαγωγίας» και έλλειψης ήθους (Μπαρμπούτης, 2016, σ.13). Βασικοί προβληματισμοί σχετικά με την «εκπαίδευση στη ρητορική» συμπυκνώνονται στα ακόλουθα διλημματικά ερωτήματα:

- **Σχέσεις ηθικής/ρητορικής, ατομικών/κοινωνικών αξιών;**

Επικρατεί συχνά η άποψη ότι η ρητορική, και ειδικότερα η ανάπτυξη λόγου πάνω στα πράγματα (η τοποθέτηση και η σχετική επιχειρηματολογία), δεν έχει σχέση με την ηθική, ότι η ρητορική είναι ηθικά ουδέτερη, καθώς ο κύριος σκοπός της είναι η πειθώ. Οι απόψεις για την έλλειψη σχέσης μεταξύ ρητορικής και ηθικής στηρίζονται συνήθως σε εσφαλμένες θεωρήσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη από μελετητές (όπως τον Karl Popper και τον George Kennedy, όπως αναφ. στο Μπαρμπούτης, 2016, σ. 16-22 κ.α.). Το στερεότυπο της εχθρικής και απαξιωτικής στάσης του Πλάτωνα για τη ρητορική και αντίστοιχα το στερεότυπο της Ρητορικής του Αριστοτέλη ως πραγματείας καθαρά τεχνικής υφής που διαμορφώνει μια ηθικά ουδέτερη τέχνη της ρητορικής ανατρέπονται σε σχετική έρευνα που εστιάζει και εμβαθύνει στη σχέση ρητορικής και ηθικής στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη (Μπαρμπούτης, 2016). Επιγραμματικά, ο Πλάτων κι ο Αριστοτέλης, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, θεωρούν ότι όταν η ρητορική ασκείται «μετ' ήθους» και όταν ο ομιλητής δεσμεύεται από κώδικα αξιών κοινά αποδεκτό και σεβαστό, η πολιτική επικοινωνία είναι ορθή και αποτελεσματική (ό.π., σ.16). Είναι, λοιπόν, σημαντικό η σύγχρονη εκπαίδευση στη ρητορική -και ειδικότερα στην επιχειρηματολογία- να ερείδεται σε αυτή τη θεωρητική βάση, χωρίς διδακτισμό αλλά και χωρίς αμηχανία, όταν χρειάζεται να τεθούν και να συζητηθούν σχετικά ζητήματα με τους μαθητές ή τους φοιτητές.

- **Ουσιαστικός διάλογος ή αντιπαράθεση παράλληλων μονολόγων;**

Στην περίπτωση που εφαρμόζεται η αντιλογία σύμφωνα με το σχήμα «υπέρ του θέματος η μία πλευρά (άτομο ή ομάδα) vs. κατά του θέματος η άλλη πλευρά (άτομο ή ομάδα)», αντί για διάλογο και ουσιαστική επικοινωνία, υπάρχει ο κίνδυνος να προωθείται η αντιπαράθεση παράλληλων μονολόγων. Το πρότυπο που καλλιεργείται μέσα από αυτή τη μορφή αντιλογίας δεν προάγει τη συνείδηση πολιτών που πιστεύουν στον δημοκρατικό διάλογο αλλά σε μια επίφασή του, ουσιαστικά στην αντιπαλότητα.

- **Υποστήριξη θέσης που δεν πιστεύουν οι υποστηρικτές της: ενσυναίσθηση για τη διαφορετικότητα των απόψεων ή διαμόρφωση αντίληψης 'τακτικισμού' και χρησιμοθηρίας;**

Καθώς η τοποθέτηση και ανάπτυξη επιχειρηματολογίας υπέρ ή κατά ενός θέματος «ανατίθεται» στους μαθητές στη σχολική τάξη (κι αντίστοιχα στους φοιτητές στην πανεπιστημιακή αίθουσα) ή στο πλαίσιο διοργανωμένων «αγώνων ρητορικής» και βάσει των κανόνων καλούνται κατά σύμβαση να υποστηρίξουν την πλευρά στην οποία έτυχε να βρίσκονται κάθε φορά, υπάρχει ο κίνδυνος να διαμορφωθεί σταδιακά και ασυναίσθητα η στάση ζωής κατά την οποία «υποστηρίζουμε ό,τι μας συμφέρει», δηλαδή να υπηρετείται στην εκπαίδευση ένα κυρίαρχο μοντέλο σύγχρονης αλλοτριωμένης συμπεριφοράς και στάσης ζωής.

- **Κριτικός στοχασμός και σύνθεση-διαλεκτική υπέρβαση αντιθέσεων ή διπολική (μανιαϊστική) αντίθεση «ναι/όχι»;**

Στην αντιλογία που αφορά στην αντίθετη τοποθέτηση («ναι/όχι») και ανάπτυξη αντίθετων επιχειρημάτων αναφορικά με ένα θέμα, είναι σημαντικός ο κίνδυνος να καλλιεργηθεί η αντίληψη πόλωσης και απόλυτης διάζευξης (Kristeva, 1970· Zima, 1985) σε θέματα όπου θα χρειαζόταν σύνθεση και διαλεκτική τοποθέτηση, η οποία θα ελάμβανε υπόψη επιχειρήματα, αντεπιχειρήματα και οριοθετήσεις. Ακόμη κι αν με τους κανόνες που τίθενται γίνεται προσπάθεια α) να προσδιορίζεται αρχικά η τοποθέτηση με βάση τους «περιορισμούς» του θέματος, β) η ανάπτυξη επιχειρήματος και αντεπιχειρήματος να γίνεται με βάση το αντίστοιχο που μόλις διατυπώθηκε, δηλαδή να λαμβάνεται υπόψη η οπτική της αντίθετης πλευράς και πάνω σε αυτήν να «χτίζεται» το επόμενο επιχείρημα, γ) να χρησιμοποιούνται γλωσσικές πράξεις (speech acts (Walton, 1992)) του τύπου «αναγνωρίζουμε αυτά που μόλις είπατε, επισημαίνουμε, ωστόσο, ότι...», στην πράξη

συνήθως οι μαθητές υιοθετούν την πλευρά του θέματος την οποία καλούνται να υποστηρίξουν, εστιάζουν σε αυτή, δεν ασκούνται στην οριοθέτηση και αναγνώριση «μέρους της αλήθειας» της άλλης πλευράς, και εντέλει γίνονται «ρήτορες της μίας όψης του θέματος». Η ηλικία και η απειρία των μαθητών ή και ελλείμματα διδακτικής και κατάλληλης μεθοδολογίας στην διδασκαλία της επιχειρηματολογίας μπορούν να οδηγήσουν σε μονομερείς τοποθετήσεις, αντί για τις επιδιωκόμενες στη δημοκρατία διαλεκτικές τοποθετήσεις, που λαμβάνουν υπόψη και το δίκιο της άλλης πλευράς.

- **Καλλιέργεια ενσυναίσθησης και «συγ-χώρηση» συναισθημάτων στη λήψη αποφάσεων ή μονόπλευρη έμφαση στη λογική;**

Ένα ακόμη σημείο που χρειάζεται προσεκτική διαχείριση είναι η θεοποίηση της λογικής στη λήψη των αποφάσεων και η υποτίμηση του συναισθήματος ως υποκειμενικού και «μη-λογικού», πράγμα που διολισθαίνει προς τον κακώς νοούμενο «ορθολογισμό», ο οποίος πλήττει τη διαχείριση πολιτικών και οικονομικο-κοινωνικών προβλημάτων του πολιτισμού μας. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι στο παραδοσιακό ελληνικό και ευρύτερα μεσογειακό πρότυπο πολιτισμού, το συναίσθημα, το παράλογο, η φαντασία αναγνωρίζονται ως μέρος της ζωής και του κόσμου και ως διακριτικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, σε αντίθεση προς την έμφαση στον ορθολογισμό του δυτικού πολιτισμικού μοντέλου, ο οποίος τελικά συνδέεται με την έμφαση στο συμφέρον και τον ανταγωνισμό (Καψωμένος, 2011α· 2011β).

- **Επικράτηση της «αλήθειας» ή έμφαση στη «νίκη»; Άμιλλα ή καλλιέργεια του ανταγωνισμού;**

Ο κίνδυνος να αναπτυχθεί αντιπαλότητα και ανταγωνισμός μεταξύ των ομάδων, και εντέλει να αναπαραχθούν τα κυρίαρχα μοντέλα κοινωνικής αντίληψης και συμπεριφοράς κατά την ανάπτυξη αντίθετης επιχειρηματολογίας στην τάξη ή στους αγώνες ρητορικής είναι επίσης υπαρκτός.

2.2. Προτεινόμενο θεωρητικό πλαίσιο

Λαμβάνοντας υπόψη τα ζητήματα που παραπάνω επισημάνθηκαν, παρουσιάζονται, στη συνέχεια, οι απαραίτητες προδιαγραφές της ρητορικής στην εκπαίδευση, προκειμένου οι φιλότιμες και δημοκρατικές στις προθέσεις τους προσπάθειες των εκπαιδευτικών να υπηρετούν πράγματι και ουσιαστικά την πολιτική παιδεία. Ειδικότερα προτείνεται οι δράσεις και τα «αγωνίσματα ρητορικής» να διαμορφώνονται μεθοδολογικά με θεωρητικό πλαίσιο:

α) τη μύηση των μαθητών/τριών στον στοχαστικό διάλογο (reflective discourse) που υπερβαίνει τη λογική της πόλωσης των απόψεων· πρόκειται για μια ειδική μορφή διαλόγου, στο πλαίσιο της Θεωρίας της Μετασχηματίζουσας Μάθησης, ο οποίος επικεντρώνεται στην αναζήτηση της κοινής κατανόησης και εκτίμησης, της αιτιολόγησης μιας ερμηνείας ή μιας πεποίθησης (Mezirow και συν., 2006, σ. 50). Ο θεωρητικός της Μετασχηματίζουσας μάθησης, ο Jack Mezirow, παρατηρεί ότι το πολιτισμικό μας πλαίσιο «συνωμοτεί» σε βάρος της συνεργατικής σκέψης και της ανάπτυξης κοινωνικών ικανοτήτων, συνηθίζοντάς μας να σκεφτόμαστε ανταγωνιστικά, με όρους νίκης ή ήττας και να προσπαθούμε να αποδείξουμε ότι είμαστε έξυπνοι, άξιοι ή σοφοί (Mezirow και συν., 2006, σ.51).

β) την αναζήτηση της διαλεκτικής σύνθεσης (με βάση την αρχαιοελληνική σκέψη) (Ράντης, 2015). Οι μαθητές προτείνεται να επεξεργάζονται θέματα για διαλεκτική τοποθέτηση. Η εκπαίδευση στη ρητορική δηλαδή να μην ευνοεί την αντιλογία στη βάση να/όχι, αλλά να προωθεί την προβληματική και την ανάπτυξη μιας διαλεκτικής θέσης.

γ) τη σύγχρονη θεωρία της Μετασχηματίζουσας Μάθησης που προωθεί τον αναστοχασμό και την επαναξιολόγηση των απόψεων διαμέσου της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Mezirow, 1990, 1998, 2000, 2003, 2006, 2009; Mezirow & al. 1990, 2000). Στο πλαίσιο αυτό, η επιχειρηματολογία

θα συνδυάζεται με την ανοχή στο διαφορετικό και τη διαπολιτισμική συνύπαρξη, δηλαδή με σύγχρονες αξίες πολιτικής παιδείας.

2.3. Εισήγηση μεθοδολογικής πρότασης για την επιχειρηματολογία/αντιλογία στην τάξη καθώς και στο ρητορικό αγώνισμα των «διττών λόγων» (debate).

Υπό το πρίσμα του παραδείγματος εφαρμογής στην εκπαιδευτική πράξη των «ποιοτικών» προϋποθέσεων που κρίνονται απαραίτητες, ώστε η ρητορική να υπηρετεί πράγματι την πολιτική παιδεία, εισηγούμαι μια μεθοδολογική πρόταση που αφορά στην επιχειρηματολογία/αντιλογία στην τάξη καθώς και στο ρητορικό αγώνισμα «διττών λόγων» (debate), στο πλαίσιο του Δικτύου «Η ρητορική στο σχολείο», στην ίδρυση και τη λειτουργία του οποίου μετέχω ως Σχολική Σύμβουλος (Καλοκύρη, 2016γ· 2017). Γενικότερα, επισημαίνεται ότι είναι αναγκαία η σταδιακή εξοικείωση των μαθητών με την ανάπτυξη δεξιοτήτων ρητορικής (επιχειρηματολογίας), στην κατεύθυνση των σύγχρονων προγραμμάτων σπουδών και της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τη ρητορική στην εκπαίδευση (Εγγλέζου, 2013· 2016), δηλαδή αρχικά με απλά γλωσσικά παιχνίδια (επιχείρημα, αντεπιχείρημα, ανασκευή (Εγγλέζου, 2012), με διαλόγους για θέματα του άμεσου περιβάλλοντος, με θέματα ζωής στο πλαίσιο του φιλοσοφικού διαλόγου (Peyronnetand & Daniel, 2004 στο Εγγλέζου, 2013, σ.115).

Ειδικότερα, προκειμένου η εξοικείωση με την επιχειρηματολογία να γίνεται όσο το δυνατό βιωματικά, υποστηρίζοντας την ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης και της ενσυναίσθησης, παράλληλα με την ανάπτυξη της λογικής και κριτικής σκέψης, προτείνεται, πέρα από τις ομάδες αντίθετων απόψεων/επιχειρημάτων («αγώνισμα διττών λόγων»), να αξιοποιούνται ποικίλοι τύποι διαλογικής διάδρασης, που ουσιαστικά βασίζονται στην εκπαιδευτική τεχνική «παιχνίδι ρόλων», όπως «αγώνες αντιλογίας μέσα από την υπόδυση ρόλων», που δίνουν τη δυνατότητα να παρουσιαστούν πολλές απόψεις πάνω σε ένα θέμα, αντίστοιχα προς τον ρόλο που υποδύεται κάθε μαθητής. (Εγγλέζου, 2013, σ.115). Κύριοι στόχοι είναι, δηλαδή, οι μαθητές να μαθαίνουν ψυχαγωγούμενοι, με ενδιαφέρον και να αναπτύσσουν θετική στάση απέναντι στον συνδυασμό της λογικής και του συναισθήματος.

Επίσης, προτείνονται διάφορες παραλλαγές που προωθούν τη συνεργασία αντί για τον ανταγωνισμό των ομάδων και την ολόπλευρη εξέταση του θέματος, κατά το σχήμα της διαλεκτικής, «θέση/αντίθεση→σύνθεση» αντί για τις διπολικές τοποθετήσεις του τύπου ναι/όχι. Για παράδειγμα, θεωρούμε ότι το ενδιαφέρον, η ενσυναίσθηση και ο στοχαστικός διάλογος που συνδέεται με τη διαλεκτική τοποθέτηση, μπορεί να υποκινηθούν με την εξάσκηση σε διαλογικές διαδράσεις του τύπου «ζευγάρισμα και μοίρασμα σκέψεων» (think-pair-share debates): οι μαθητές ξεκινούν με την ατομική καταγραφή επιχειρημάτων υπέρ ή κατά του θέματος, στη συνέχεια ανά ζεύγη εξετάζουν δίπλευρα το θέμα μέσα από επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα, και στο τέλος δυο ζευγάρια ενώνονται και παρουσιάζουν ως τετράδα επιχειρήματα, αντεπιχειρήματα και ανασκευές, ώστε να καταλήξουν στο συμπέρασμα (Εγγλέζου, 2013, σ. 116). Παράλληλα, η διαδραστικότητα αυξάνει σημαντικά όταν το ακροατήριο εμπλέκεται ενεργητικά στη διαδικασία, εκφράζοντας ερωτήσεις, σχόλια για το θέμα και αξιολογικές κρίσεις για τη διαδικασία, με την επίβλεψη του εκπαιδευτικού-συντονιστή.

Προτείνεται, δηλαδή, η αναζήτηση και η αξιοποίηση παραλλαγών ή νέων τύπων «στοχαστικής διαλογικής διάδρασης», όπως εισηγούμαστε να ονομάζονται οι τεχνικές και πρακτικές ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας οι οποίες προωθούν τον στοχαστικό διάλογο και την υπέρβαση δογματικής σκέψης και στερεοτύπων, στο πνεύμα της μετασχηματίζουσας μάθησης (Mezirow, 2000). Ο όρος «στοχαστικές διαλογικές διαδράσεις» προτείνεται στη θέση του όρου «αντιλογικές διαδράσεις» (Εγγλέζου, 2013, σ. 115) που παραπέμπει στον σύγχρονο «πολιτισμό ισχυρισμών/διαφωνίας» (“argument civilization” (Tannen, 1998, στο Mezirow, 2000, σ. 11)).

Ακόμη, θεωρείται σημαντικό τα θέματα στην ανάπτυξη επιχειρηματολογίας/στους «διττούς λόγους» να προωθούν τον στοχαστικό διάλογο και τη διαλεκτική τοποθέτηση, π.χ. «θέση/επιχειρήματα για την αξία του διαδικτύου στη σύγχρονη ζωή».

Επιπλέον, προκειμένου, να αποφευχθούν οι αδυναμίες που επισημάνθηκαν στην αντιλογία – νοούμενη ως έκφραση αντίθετων απόψεων/επιχειρημάτων πάνω σε ένα θέμα από ομάδες μαθητών («αγώνισμα διττών λόγων»)- και σε ανταπόκριση προς το θεωρητικό πλαίσιο που παραπάνω τέθηκε, προτείνεται να ολοκληρώνεται η διάδραση με μία δεύτερη (τελική) φάση. Ειδικότερα, αμέσως μόλις ολοκληρωθεί η αντιπαράθεση επιχειρημάτων από τις δυο ομάδες, δίδονται στην καθεμία γραπτώς δυο ερωτήματα για να τοποθετηθεί, μετά από συνεννόηση των μελών της, σε καθορισμένο, σύντομο χρόνο:

- i. Άλλαξε ενδεχομένως κάτι στις αντιλήψεις σας για το θέμα, αφού ακούσατε τα επιχειρήματα και της άλλης ομάδας;
- ii. Αξιοποιώντας επιχειρήματα, αντεπιχειρήματα και οριοθετήσεις που διατυπώθηκαν από τις δυο ομάδες ή και που σκεφτήκατε εσείς στην προέκταση όσων διατυπώθηκαν, εκφράστε πάνω στο θέμα την άποψή σας, ανεξάρτητα από εκείνην που σας ανατέθηκε να υποστηρίζετε στο πλαίσιο «των διττών λόγων».

Το πρώτο ερώτημα υπηρετεί στόχους μεταγνωστικούς, αυτοσυνειδησίας, όχι υποχρεωτικής «μετακίνησης». Δίδει το έναυσμα για αναστοχασμό πάνω στα ερεθίσματα κι έτσι προωθεί την ανάπτυξη κριτικού στοχασμού των μαθητών (Brookfield, 1995· 2012).

Το δεύτερο ερώτημα προωθεί την εξοικείωση με τη διαλεκτική σύνθεση και τον μετασχηματισμό ενδεχόμενων αντιλήψεων «διπολικής» τοποθέτησης ως γενικότερης στάσης.

Συνοπτικά, η πρότασή μας απηχεί την προβληματική ότι προκειμένου «η ρητορική στο σχολείο» να προωθεί πράγματι τον κριτικό στοχασμό (Brookfield, 2012) και τον στοχαστικό διάλογο (Mezirow, 2000·2006) χρειάζεται να αξιοποιούνται αλλά και να επινοούνται καλές πρακτικές για την άσκηση στην επιχειρηματολογία, με γνώμονα τη σφαιρική, πολυπρισματική εξέταση των θεμάτων, ως υπόβαθρο της δημοκρατικής κοινωνίας, τη συνεργασία και τον αναστοχασμό των μαθητών.

3. Συμπεράσματα

Στην εργασία αναπτύσσεται η προβληματική ότι η «ρητορική στο σχολείο» (ως καλλιέργεια ικανοτήτων επιχειρηματολογίας) αποτελεί μια εκπαιδευτική πρόκληση, εάν ο στόχος είναι η καλλιέργεια ανθρωπιστικής και δημοκρατικής παιδείας και όχι η αναπαραγωγή αλλοτριωτικών στερεοτύπων ανταγωνισμού και πόλωσης.

Ειδικότερα, καθώς στα προγράμματα σπουδών αλλά και στη σύγχρονη βιβλιογραφία υποστηρίζεται ολοένα και περισσότερο η καλλιέργεια δεξιοτήτων ρητορικής στην εκπαίδευση, χρειάζεται να εμβαθύνουμε στις σημασιακές προεκτάσεις και τους αξιακούς κώδικες που προωθούνται στην εκπαίδευση μέσα από δράσεις και αγωνίσματα ρητορικής τα οποία εστιάζουν στην αντιλογία (υποστήριξη/απόρριψη μιας θέσης με επιχειρήματα/αντεπιχειρήματα). Καίριο είναι το ερώτημα που αφορά στο αν η εκπαίδευση στην αντιλογία (στους «διττούς λόγους») καλλιεργεί πράγματι τον ουσιαστικό διάλογο, τον κριτικό στοχασμό και την αντίληψη ότι ρητορική και ηθική είναι αλληλένδετα για την κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη με μέτρο αξίες ανθρωπιστικές και δημοκρατικές.

Ανιχνεύονται, συνακόλουθα, πτυχές της εκπαίδευσης στην «αντιπαράθεση απόψεων και επιχειρημάτων/αντεπιχειρημάτων» που μπορεί να καλλιεργήσουν πρότυπα ζωής και αξιών αντίθετων με το ανθρωπιστικό και δημοκρατικό ιδεώδες, όπως την έμφαση στην υποστήριξη «όσων μας συμφέρουν», την προτεραιότητα της νίκης έναντι της ουσίας και της αλήθειας θέσεων και επιχειρημάτων, τον κίνδυνο για μονομερείς τοποθετήσεις (απόλυτες διαζεύξεις αντί για διαλεκτική σύνθεση κατά περιπτώσεις), τη μονόπλευρη έμφαση στη λογική και τον αποκλεισμό του συναισθήματος (κακώς εννοούμενο ορθολογισμό που κυριαρχεί στον δυτικό πολιτισμό) και την καλλιέργεια ανταγωνιστικών προτύπων.

Με γνώμονα να αποφευχθούν τα σύνδρομα που επισημάνθηκαν, στην εργασία προτείνεται οι δράσεις και τα «αγωνίσματα ρητορικής» να διαμορφώνονται μεθοδολογικά με θεωρητικό πλαίσιο: α) τη μύηση των μαθητών/τριών στον στοχαστικό διάλογο που υπερβαίνει τη λογική της πόλωσης

των απόψεων· β) την αναζήτηση της διαλεκτικής σύνθεσης (με βάση την αρχαιοελληνική σκέψη)· γ) τη σύγχρονη θεωρία της Μετασχηματίζουσας Μάθησης που προωθεί τον αναστοχασμό και την επαναξιολόγηση των απόψεων διαμέσου της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Στη βάση των παραπάνω, διατυπώνεται μια μεθοδολογική πρόταση που αφορά στην επιχειρηματολογία/αντιλογία στην τάξη καθώς και στο ρητορικό αγώνισμα «διττών λόγων» (debate), ως παράδειγμα εφαρμογής, στην περίπτωση του Δικτύου «Η ρητορική στο σχολείο», στο οποίο μετέχει η συγγραφέας ως Σχολική Σύμβουλος. Συνοπτικά, προτείνεται η εξοικείωση με την επιχειρηματολογία να γίνεται όσο το δυνατό βιωματικά, με εκπαιδευτικές τεχνικές και πρακτικές που θα συμβάλουν στην ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης και της ενσυναίσθησης, παράλληλα με την ανάπτυξη της λογικής και κριτικής σκέψης. Προτείνεται, δηλαδή, να αξιοποιούνται ποικίλοι τύποι «διαλογικής διάδρασης» των μαθητών, όπως παιχνίδια ρόλων, «ζευγάρωμα και μοίρασμα σκέψεων» και άλλες εκδοχές, που μπορούν να αξιοποιηθούν από την υπάρχουσα βιβλιογραφία (Εγγλέζου, 2013) ή να διασκευαστούν ή να επινοηθούν, με γνώμονα την ανάπτυξη στοχαστικού διαλόγου και κριτικού στοχασμού. Μάλιστα, για τις διαλογικές εκπαιδευτικές τεχνικές και πρακτικές ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας προτείνεται ο όρος «στοχαστικές διαλογικές διαδράσεις», ο οποίος παραπέμπει στον στοχαστικό διάλογο –και την απόρριψη των στερεοτύπων- στο πνεύμα της μετασχηματίζουσας μάθησης (Mezirow, 2006). Επιπλέον, ως προς το «αγώνισμα των διττών λόγων» προτείνεται να ολοκληρώνεται η διάδραση με μία δεύτερη (τελική) φάση, κατά την οποία οι ομάδες απαντούν σε ερωτήματα αναστοχασμού, ώστε να καλλιεργούνται μεταγνωστικές δεξιότητες και να υπερβαίνεται η άποψη που υιοθετήθηκε «τυχαία, προς χάρη του αγώνισματος.».

Θεωρώντας την εκπαίδευση ως φορέα πολιτισμικής παρέμβασης (Καλοκύρη, 2015, 2016α, 2016β), μπορούμε να αναζητήσουμε πρόσφορες εκπαιδευτικές πρακτικές, ώστε μέσα από την καλλιέργεια δεξιοτήτων ρητορικής να αναπτύσσονται πράγματι αξίες δημοκρατικές και ανθρωπιστικές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ελληνόγλωσση

Εγγλέζου, Φ. (2012). Η μοντελοποίηση της δομής των επιχειρηματολογικών κειμένων ως 'εργαλείο' διδασκαλίας της επιχειρηματολογικής γραφής. Στο *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου 2012. Ανακτήθηκε στις 4-5-2017 από: http://www.elliepek.gr/documents/6o_synedrio_eisigiseis/14_Egglezou.pdf

Εγγλέζου, Φ. (2013) Αγώνες αντιλογίας (debate) και επιχειρηματολογία στη διδακτική προσέγγιση του γνωστικού αντικείμενου της γλώσσας. Στο Γ. Αλεξανδράτος, Γ. Μπαράλος, Π. Αρβανίτη/Παπαδοπούλου (Επιμ.) *1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Π.Ε.Σ.Σ.* 'Σύγχρονες Διδακτικές προσεγγίσεις'. Πρακτικά, τόμος 1. σελ.114-123.

Εγγλέζου, Φ. (2016) Η επιχειρηματολογία στα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ της νεοελληνικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ανακοίνωση στο: Προοπτικές και προτάσεις. 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο «*Προγράμματα Σπουδών – Σχολικά Εγχειρίδια: από το παρελθόν στο παρόν και το μέλλον*» (4-6 Μαρτίου 2016, Αθήνα) Ανακτήθηκε στις 4-5-2017 από:

<https://www.academia.edu/23097382/%CE%97%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%87%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%94%CE%95%CE%A0%CE%A0%CE%A3-%CE%91%CE%A0%CE%A3%CF%84%CE%B7%CF%82%CE%BD%CE%B5%CE%BF%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82%CE%B3%CE%BB%CF%8E%CF%83%CF%83%CE%B1%CF%82%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%CF%80%CF%81%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%B2%CE%AC%CE%B8%CE%BC%CE%B9%CE%B1%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%AF%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7.%CE%A0%CF%81%CE%BF%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82>

- Καλοκύρη, Β. (2015). Η εκπαίδευση ως φορέας πολιτισμικής παρέμβασης: κριτικά ερωτήματα και «μετασχηματίζουσα μάθηση μέσα από την τέχνη». Στο Σπ. Πανταζής, Ε. Μαράκη, Μ. Καδιανάκη, Εμμ. Μπελαδάκης (Επιμ.), *Το σύγχρονο σχολείο μέσα από το πρίσμα των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική. 1^ο Πανελλήνιο Επιστημονικό Συνέδριο. Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (Ι.Α.Κ.Ε). Πρακτικά Συνεδρίου, τόμος Β. Ηράκλειο: Ι.Α.Κ.Ε., 449-557.*
- Καλοκύρη, Β. (2016α). Διασχολικά Δίκτυα και κοινότητες μάθησης και συνεργασίας εκπαιδευτικών στην προοπτική ενός σύγχρονου και δημοκρατικού σχολείου. Η περίπτωση του «Δικτύου Συνεργασίας Φιλολόγων Ηρακλείου» με τον συντονισμό της Σχολικής Συμβούλου Φιλολόγων. Στο: *Προοπτικές για ένα σύγχρονο και δημοκρατικό σχολείο. 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πανελληνίας Ένωσης Σχολικών Συμβούλων (ΠΕΣΣ) (Αθήνα, 26-28 Φεβρουαρίου 2016).* Πρακτικά υπό έκδοση.
- Καλοκύρη, Β. (2016β). Παρεμβάσεις πολιτισμού από Διασχολικά Δίκτυα Συνεργασίας με τον συντονισμό του Σχολικού Συμβούλου παιδαγωγικής ευθύνης. Στο: *Κοινωνία και Σχολείο: Μια σχέση υπό διαπραγμάτευση. 1ο Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κρήτης. Δήμος Χερσονήσου, Κρήτη (13-15 Μαΐου 2016).* Πρακτικά υπό έκδοση.
- Καλοκύρη, Β. (2016γ). *Επικαιροποίηση συμμετοχής στο δίκτυο «Η Ρητορική στο Σχολείο» για το νέο έτος 2017. Πρόσκληση προς Φιλολόγους και Εκπαιδευτικούς άλλων ειδικοτήτων των Σχολείων παιδαγωγικής αρμοδιότητας της Σχολ. Συμβούλου Β. Καλοκύρη.* Ανακτήθηκε στις 4-5-2017 από: http://users.sch.gr/sfscholiki/files/anakoinwseis/42_Kalokyri_2017_DIKTYO_RHTOR_SXOL.pdf
- Καλοκύρη, Β. (2017). *Προώθηση Ενημέρωσης - Πρόσκληση Συμμετοχής: 1^{οι} Παγκρήτιοι Μαθητικοί Αγώνες Ρητορικής Τέχνης.* Ανακτήθηκε στις 4-5-2017 από: http://users.sch.gr/sfscholiki/files/anakoinwseis/59a_kalokyri_prokirixi_PAGKRHT_RITORIKOI_AGONES.pdf
- Καψωμένος, Ε. Γ. (2011α). Πολιτισμοί του χώρου και Πολιτισμοί του χρόνου. (Εισαγωγικός Λόγος στο 1^ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, 1 Οκτωβρίου 2006, Χανιά). Στο Ε. Γ. Καψωμένος (Επιμ.), *Πεπραγμένα 1^ο Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Τμήμα Γ': Νεοελληνική περίοδος (τόμος Α', 33-66).* Χανιά: Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων "Ο Χρυσόστομος".
- Καψωμένος, Ε. Γ. (2011β). «Η νεοελληνική κουλτούρα και το μεσογειακό πολιτισμικό πρότυπο». *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, τεύχος 1, Ιανουάριος-Απρίλιος 2011, 47-70.
- Mezirow, J και συνεργάτες (2006). *Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση* (Γ. Κουλαζουζίδης, Μετάφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στις Α', Β' Ημερήσιου ΓΕΛ και Α', Β', Γ' Εσπερινού ΓΕΛ για το σχολ. έτος 2016-17. (13-09-2017). Αθήνα: ΥΠΠΕΘ.
- Ράντης, Κ. (2015). *Εισαγωγή στη διαλεκτική. Από τον Πλάτωνα ως τον Μαρκούζε* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φ.Ε.Κ. 303Β' (13-03-2003). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Δημοτικού-Γυμνασίου.
- Φ.Ε.Κ. 1562Β' (27-06-2011). Πρόγραμμα Σπουδών για τα μαθήματα Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία, Νέα Ελληνική Γλώσσα και Νέα Ελληνική Λογοτεχνία της Α' τάξης Γενικού Λυκείου.

Ξερόγλωσση

- Bourdieu, P. (1979) *La distinction. Critique sociale du jugement.* Coll. Le sens commun. Paris: Les Editions de Minuit.
- Brookfield, S. (1995). *Becoming a Critically Reflective Teacher.* San Francisco: Jossey-Bass.
- Brookfield, S. (2012). *Teaching for critical thinking.* San Francisco: Jossey-Bass
- Kristeva, J. (1970). *Le texte du roman.* Paris: Mouton.

- Mezirow, J. (1990). a) Preface, b) How Critical Reflection Triggers Transformative Learning. In J. Mezirow & Associates, *Fostering Critical Reflection in Adulthood. A guide to transformative and emancipatory learning*. San Francisco: Jossey – Bass.
- Mezirow, J. (1998). On Critical Reflection. *Adult Education Quarterly*, 48, 185-198.
- Mezirow, J. (2000). Learning to Think Like an Adult. In J. Mezirow & Associates, *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*. San Francisco: Jossey – Bass.
- Mezirow, J. (2003). Transformative Learning as Discourse. *Journal of Transformative Education*. 1(1), 58-63.
- Mezirow, J. (2006). An overview on transformative learning. In P. Sutherland & J. Growther (Eds.), *Lifelong Learning: Concepts and Contexts*. London/New York: Routledge.
- Mezirow, J. (2009). An overview on transformative learning. In K. Illeris (Ed.), *Contemporary Theories of Learning* (pp. 90-105). London / New York: Routledge.
- Mezirow, J., & Associates (1990). *Fostering Critical Reflection in Adulthood. A guide to transformative and emancipatory learning*. San Francisco: Jossey – Bass.
- Mezirow, J., & Associates (2000). *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*. San Francisco: Jossey – Bass.
- Tannen, D. (1999). *The argument culture*. New York: the Random House.
- Walton, D. (1992). *Plausible arguments in everyday conversation*. Albany: State University of New York Press.
- Zima, P.V. (1985). *Manuel de sociocritique*. Paris: Picard.